

BEATA WARCZEWSKA
BARBARA MASTALSKA-CETERA

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

**REALIZACJA CELÓW ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU
A KONFLIKTY W GOSPODARCE PRZESTRZENNEJ
(PRZYKŁAD PARKU KRAJOBRAZOWEGO „DOLINA BARYCZY”)***

Abstract: Implementation of Purposes of Sustainable Development against Clashes in Physical Planning on the Example of the Natural Landscape Park ‘Dolina Baryczy’. In physical planning most common clashes occur between natural, social and economical aspects. Within the areas of exceptional natural values arises multiplication of clashes among the natural aspect and all the others. The main purpose of the article is to attempt to identify the clashes appearing within the area of the natural landscape park ‘Dolina Baryczy’ which characterizes in a great biological variety and unique landscape. Reconciliation between various, also excluding functions, is possible solely complying with the rule of sustainable development which on the area of the natural landscape park should be directed towards preservation of the inheritance of natural habitat in the intact state through protection of its natural capital.

Wstęp

Nadrzędnym celem zrównoważonego rozwoju jest stałe podnoszenie jakości życia mieszkańców zachowując odpowiednie proporcje między kapitałem ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym. W tak zdefiniowanej rzeczywistości ideałem będzie stan, w którym konflikty przestrzenne nie wystąpią. Wydaje się, że ideał ten jest jednak dość odległy.

Dynamicznie „przeobrażająca się” przestrzeń polska jest areną wielu konfliktów. Są one zwielokrotnione na takich obszarach, jak: strefy podmiejskie (zabudowywanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej osiedlami mieszkaniowymi), wszystkie obszary podlegające ochronie (ochrona przyrody, ochrona krajobrazu, ochrona dóbr kultury), tereny zdegradowane (szczególnie przemysłowe, powojkowe), a także obszary charakteryzujące się wysokim stopniem użyteczności, będące przedmiotem gry konkurencyjnej.

---

* Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2010-2013, jako projekt badawczy nr NN 114 168938.

Fot. 1. Unikatowy krajobraz PK „Dolina Baryczy”
Źródło: Autorki opracowania (fot. 1-5).

W prezentowanym opracowaniu, na tle rozważań teoretycznych przedstawiono konflikty przestrzenne w Parku Krajobrazowym „Dolina Baryczy”. Walory przyrodnicze i krajobrazowe PK „Dolina Baryczy” są unikalne w skali europejskiej (fot. 1). Obszar ten charakteryzuje się występowaniem wielkiej różnorodności biologicznej oraz pięknym krajobrazem, który tworzą stawy, mozaiki pól uprawnych i łąk oraz lasy (*Ochrona przyrody...* 2008). Ten niezwykle cenny historycznie, kulturowo i przyrodniczo obszar, stanowi arenę wielu konfliktów przestrzennych istniejących i potencjalnych.

1. Pojęcie *konfliktu* w gospodarce przestrzennej

Wydaje się, że konflikt (łac. *conflictus* – zderzenie) jest zjawiskiem nieuniknionym w przestrzeni, której użytkownikami są różnorakie grupy społeczne, grupy „interesów”, indywidualni ludzie, liczni właściciele nieruchomości. Każdy z użytkowników chce korzystać z walorów i zasobów przestrzeni w sposób najbardziej mu odpowiadający, a także najmniej kapitałochłonny. Konflikt wyrasta na gruncie nagromadzonych sprzecznych emocji i może się objawić wybuchem wrogich i antagonistycznych postaw. Konsekwencją nierozwiązywania konfliktów jest ich nawarstwienie, które może prowadzić do uniemożliwienia realizacji celów rozwoju danego obszaru, a także znacznego wzrostu kosztów, szczególnie społecznych (Kołodziejski 1982). Rolą zarządzających przestrzenią jest minimalizacja i rozwiązywanie konfliktów istniejących oraz zapobieganie powstawaniu konfliktów potencjalnych. Odpowiednim do tego narzędziem są opracowania planistyczne, szczególnie miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, mające moc prawną (Warczevska, Mastalska-Cetera 2008).

Źródłem konfliktów przestrzennych może być ograniczoność zasobów przestrzeni, lub ich nadmierna eksploatacja (np. zbyt duża intensywność zabudowy). Konflikty mogą być związane ze sprzecznymi celami użytkowników przestrzeni (np. realizacja nowego boiska sportowego czy zakładu produkcyjnego). Może je także wywołać negatywne oddziaływanie danego zainwestowania na sąsiedztwo (np. emisja zanieczyszczeń), powodujące konieczność wprowadzania różnego rodzaju ograniczeń w użytkowaniu terenów sąsiednich. Kolejnym powo-

dem powstania konfliktu może być dążenie do realizacji prawa własności, praw ludzkich oraz innych praw użytkowników przestrzeni, które mogą być wzajemnie sprzeczne. Kontrowersje może wywołać lokalizacja w przestrzeni nowego obiektu, który sam nie wywołując konfliktu, przyczyni się do powstania kolejnych inwestycji, będących źródłem konfliktów. Przykładem może być realizacja nowej drogi, przy której po pewnym czasie powstaje zakład produkcyjny, uciążliwy dla mieszkańców sąsiedniej zabudowy mieszkaniowej.

Malisz (1984) dzieli konflikty przestrzenne na dwa rodzaje: konflikty celów przestrzennych rozpatrywane w czasie oraz konflikty celów powstałe na tle relacji przestrzennych. Konflikt w czasie może powstać wtedy, kiedy realizacja potrzeb współczesnego pokolenia może uniemożliwić zaspokojenie potrzeb pokoleń przyszłych. Konflikt relacji przestrzennych może mieć swoje źródło w sytuacji walki konkurencyjnej o przestrzeń, mającą wysokie walory użytkowe (np. ma korzystne warunki rozwoju rolnictwa i korzystne warunki rozwoju osadnictwa lub turystyki) lub też może wynikać z niekorzystnego sąsiedztwa, wymuszającego ograniczenia w użytkowaniu przestrzeni.

Należy zwrócić uwagę, że procesy konfliktowe mogą być destrukcyjne i konstruktywne. Te pierwsze są oczywiście niepożądane, gdyż mogą prowadzić do przemocy i zniszczenia. Drugie mogą stać się „motorem postępu”, wywoływać konieczność poszukiwania nowych rozwiązań, aktywizować i integrować użytkowników przestrzeni (por.: Pałowska 2008, s. 102).

W gospodarce przestrzennej konflikty najczęściej występują między sferami przyrodniczą, społeczną i gospodarczą. Na obszarach mających wyjątkowe walory przyrodnicze dochodzi do zwielokrotnienia konfliktów między sferą przyrodniczą a pozostałymi. Chmielewski (2001, s. 211) podaje następującą systematykę konfliktów:

- ranga konfliktu: mało istotne, istotne, bardzo istotne dla funkcjonowania obszaru;
- stopień aktualności: zadawnione, nowo powstałe, potencjalne;
- różny czas oddziaływania w ciągu roku, oddziaływanie: stałe, okresowe, jednorazowe.

W celu eliminacji lub złagodzenia konfliktu przestrzennego Chmielewski proponuje zastosowanie rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych, prawno-organizacyjnych, technologicznych, ekologicznych oraz społecznych. Zależnie od rodzaju konfliktu wymagane jest zastosowanie jednego lub kilku wymienionych rozwiązań. Efektem rozwiązania konfliktów ma być uzyskanie harmonii między ładami: ekologicznym, ekonomicznym, społecznym i przestrzennym.

1.1. Konflikty w gospodarce przestrzennej a prawna ochrona środowiska

Obszary objęte prawną ochroną środowiska są współcześnie „areną” licznych konfliktów przestrzennych, wynikających z ograniczeń narzuconych przepisami prawa. Taka forma ochrony, jak park krajobrazowy jest ustalana w celu zachowania i popularyzacji szczególnie cennego krajobrazu, przyrody oraz wartości historycznych danego obszaru. Ma się to odbywać, zgodnie z zapisem *Ustawy o ochronie przyrody z 16 kwietnia 2004 r.* (Dz.U. z 2004 r. nr 92, poz. 880), w warunkach zrównoważonego rozwoju. W artykule 17 *Ustawy* zamieszczono listę zakazów, które w zależności od specyfiki danego parku, mogą być wprowadzone

odpowiednią uchwałą sejmiku województwa. Zakazy te mają służyć ograniczeniu negatywnego wpływu działalności człowieka na zasoby przyrody. Parki krajobrazowe są obszarami wielofunkcyjnymi. Oprócz roli ochronno-ekologicznej, związanej bezpośrednio z podstawą ochrony, pełnią inne, liczne funkcje. Ich zestawienia dokonała Spychała (2010, s. 44), wyszczególniając edukacyjną, leśną, rolną, turystyczną oraz osadniczą.

Pogodzenie istnienia różnorodnych, a także wykluczających się funkcji, jest możliwe tylko z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju, który na obszarach parków krajobrazowych powinien obrać kierunek „ekorozwoju”. Jest to rozwój, który „pozwala posiadane dziedzictwo środowiska przyrodniczego utrzymać w nienaruszonym stanie (...), czyli pozwala przekazać posiadany kapitał w stanie niezbędnym dla zapewnienia wysokiej jakości życia przyszłych pokoleń” (Borys 2005, s. 50). Głównym celem tej koncepcji rozwoju jest więc ochrona kapitału naturalnego.

2. Cele zrównoważonego rozwoju w Parku Krajobrazowym „Dolina Baryczy” a konflikty przestrzenne

W *Zintegrowanej strategii rozwoju obszarów wiejskich „Dolina Baryczy”*, opracowanej w 2006 r., obejmującej obszar ośmiu gmin: Cieszkowa, Krośnice, Milicza, Odolanowa, Przygodzic, Sośnie, Twardogóra i Żmigrodu, za cel nadrzędny zapisano zachowanie wysokich walorów przyrodniczo-krajobrazowych. Cele strategiczne sformułowano następująco:

- rozwój turystyki w regionie na podstawie racjonalnego wykorzystania i ochrony zasobów przyrodniczo-kulturowych;
- większa aktywność mieszkańców na rzecz poprawienia swojej sytuacji i rozwoju regionu;
- wzmocnienie lokalnej aktywności gospodarczej prowadzonej zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Autorzy opisywanego dokumentu, dostrzegając liczne walory miejsca, wyznaczają kierunek rozwoju przez aktywizację mieszkańców. Ograniczenia związane z funkcjonowaniem obszaru parku krajobrazowego mają stać się podstawą rozwoju a nie jego utrudnieniem. Aktywizacja ma dotyczyć rozwoju własnej działalności gospodarczej i jest ukierunkowana szczególnie na rozwój turystyki.

Kierunek wyznaczony we wspomnianym dokumencie został utrzymany w opracowanej w 2009 r. *Lokalnej Strategii Rozwoju*, zaplanowanej w perspektywie lat 2009-2015. Pierwszym wymienionym celem ogólnym jest: tworzenie spójnej oferty turystycznej na podstawie racjonalnego wykorzystania zasobów przyrodniczych i kulturowych regionu. Ukierunkowanie na rozwój turystyki wzmacnia drugi cel: różnicowanie działalności gospodarczej i rolniczej w powiązaniu ze spójną ofertą turystyczną regionu. Za trzeci cel ogólny wyznaczono aktywizację mieszkańców na rzecz poprawienia swojej sytuacji i rozwoju regionu.

Rozwój turystyki na obszarze parku krajobrazowego ma realną szansę powodzenia i może przyczynić się do poprawy jakości życia mieszkańców, jednak powinien być ukierunkowany

na ekologizację tradycyjnie pojmowanej turystyki. Rozwój tej działalności powinien zmierzać w kierunku ekoturystyki oraz agroturystyki. Należałoby poszukiwać nowych, sprzyjających mieszkańcom i środowisku przyrodniczemu rozwiązań, minimalizujących negatywne oddziaływanie, zapobiegających konfliktom przestrzennym.

Źródłem konfliktu może być nadmierna liczba turystów, a także nadmierna eksploatacja zasobów środowiska, brak organizacji ruchu turystycznego, niekontrolowany rozwój zabudowy weekendowej i wakacyjnej. Wszystko to w konsekwencji może prowadzić do pomniejszenia walorów opisywanego obszaru oraz obniżenia jakości życia mieszkańców.

2.1. Konflikty w Parku Krajobrazowym „Dolina Baryczy”

Szeroką problematykę konfliktów przestrzennych ograniczono w opracowaniu do identyfikacji tych, powstających na styku ochrony przyrody i funkcji: osadniczej, komunikacyjnej i turystycznej.

Obszary cenne przyrodniczo, mające wysokie walory krajobrazowe są wyjątkowo atrakcyjne dla rozwoju zabudowy mieszkaniowej i infrastruktury turystycznej, szczególnie, jeśli znajdują się w pobliżu dużych miast. Położenie PK „Dolina Baryczy” w strefie odległości do 50 km od Wrocławia, Kalisza i Leszna oraz do 100 km od Poznania, podnosi jego atrakcyjność dla potencjalnych inwestorów. Główną przyczyną powstawania konfliktów w PK „Doliny Baryczy” jest silna presja inwestycyjna, z jednoczesnym ujemnym saldem migracji. W 2009 r. ujemne saldo migracji wystąpiło w gminach: Cieszków (-2), Milicz (-44), Twardogóra (-9), Sośnie (-28), Żmigród (-39) (BDL dostęp z 16.05.2011). To, że ludzie (i to zazwyczaj młodzi) opuszczają Dolinę Baryczy w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia, wynika z niedoinwestowania infrastrukturalnego oraz słabego rozwoju społeczno-gospodarczego, szczególnie części dolnośląskiej opisywanego obszaru. Opuszczanie domów i gospodarstw oraz nieuprawianie pól wpływa na obniżenie wartości nieruchomości, a ceny na te dobra stają się konkurencyjne, co przyciąga inwestorów z zewnątrz.

Fot. 2. Przykład grodzenia dostępu do linii brzegowej we wsi Ruda Milicka

Fot. 3. Konflikty przestrzenne wywołuje: rozpraszanie nowej zabudowy, zbliżanie jej do granicy lasu, zabieranie przestrzeni rolniczej pod funkcje zabudowy mieszkaniowej

Liczne konflikty mogą wywołać inwestycje związane z prowadzeniem działalności gospodarczej, szczególnie bazujące na lokalnych zasobach naturalnych oraz zabudowa mieszkaniowa i turystyczna (Kistowski 2007). W granicach PK „Dolina Baryczy” występuje zjawisko budowy tzw. drugich domów oraz zabudowy letniskowej. Negatywne skutki tych inwestycji są związane z rozpraszaniem zabudowy, wykorzystywaniem terenów cennych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym oraz emisją do powietrza, wody i gleby zanieczyszczeń związanych z ich użytkowaniem. Bardzo niepokojącym zjawiskiem jest grodzenie dostępu do stawów, występujące także na terenie rezerwatu przyrody „Stawy Milickie” (fot. 2). Skutkiem opisanych zjawisk jest utrata przestrzeni przyrodniczych, negatywne przekształcenie krajobrazu, obniżające jego walory, zagrożenie zniszczeniem lub fragmentacją siedlisk roślin i zwierząt, a w konsekwencji zubożenie zasobów środowiska przyrodniczego.

Konflikty może wywołać każda inwestycja w zakresie infrastruktury technicznej i komunikacyjnej. Ze względu na specyfikę i przebieg infrastrukturalnych inwestycji liniowych, jak: drogi kołowe, linie kolejowe, rurociągi przesyłowe oraz linie energetyczne, czasami trudno jest ominąć obszary cenne przyrodniczo. Inwestycje te stają się barierami liniowymi na szlakach migracji zwierząt oraz niekorzystnie dzielą ekosystemy. Użytkowanie dróg i parkingów wiąże się z emisją zanieczyszczeń i hałasu, co wpływa na obniżenie jakości życia na opisywanym obszarze.

Przykłady najczęściej występujących konfliktów w Dolinie Baryczy zestawiono w tab. 1. Przedstawiono tam tylko grupy występujących i potencjalnych sytuacji konfliktowych, nie dokonano natomiast identyfikacji wszystkich pojedynczych konfliktów przestrzennych.

Przedmiotem konfliktu w PK „Dolina Baryczy” są przede wszystkim następujące zasoby środowiska: stawy (zbliżanie zabudowy do linii brzegowej (fot. 4), nowa zabudowa w sąsiedztwie rezerwatów), lasy (zbliżanie zabudowy do ściany lasu (fot. 3), przeznaczanie gruntów leśnych na cele nieleśne), pola i łąki (wprowadzanie zabudowy na gruntach dotychczas użytkowanych rolniczo, „szatkowanie” kompleksów rolnych, przekształcanie łąk), krajobraz (przekształcanie krajobrazu (fot. 5), utrata walorów widokowych) oraz dzikie zwierzęta (ograniczanie przestrzeni życiowej, zakłócanie spokoju, dzielenie szlaków migracji).

Fot. 4. Zbliżanie nowej zabudowy do linii brzegowej stawów we wsi Ruda Milicka

Fot. 5. Zmiana krajobrazu okolic wsi Świętoszyn

Tabela 1

Przykłady konfliktów między sferą przyrodniczą a gospodarczą występujących w PK „Dolina Baryczy”

L.p.	Sfera konfliktu	Przyczyna konfliktu	Podmioty konfliktu	Przedmiot konfliktu	Skutki (zagrożenia)	Czas oddziaływania	Ranga konfliktu
1	ochrona środowiska, ochrona przyrody a osadnictwo (mieszkalnictwo)	budowa domów i „drugich” domów, budowa domów letniskowych. Rozwój funkcji towarzyszących: usług handlu, oświaty, kultury, zdrowia	nowi mieszkańcy	wykorzystanie terenów przyrodniczych pod inwestycje, rozpraszanie zabudowy, korzystanie z zasobów środowiska (pogłębianie deficytu wody), emisja zanieczyszczeń do powietrza, wody i gleb, gromadzenie dostępu do stawów, zawłaszczanie przestrzeni	utrata przestrzeni przyrodniczych, utrata lub zagrożenie zniszczeniem siedlisk roślin i zwierząt, zubożenie zasobów środowiska, zwiększenie zanieczyszczeń, produkcja odpadów, przekształcenie krajobrazu, fragmentacja siedlisk	stałe i okresowe	istotny
2	ochrona środowiska, ochrona przyrody a działalność gospodarcza	budowa zakładów produkcyjnych, rozszerzanie działalności gospodarczej	inwestorzy	gospodarcze wykorzystanie terenów przyrodniczych	utrata przestrzeni przyrodniczych, utrata lub zagrożenie zniszczeniem siedlisk roślin i zwierząt, zubożenie zasobów środowiska, zanieczyszczenie wody, gleby, powietrza, produkcja odpadów, przekształcenie krajobrazu	stałe	istotny
3	ochrona środowiska, ochrona przyrody a infrastruktura techniczna	nowe realizacje w zakresie infrastruktury technicznej	administracja samorządowa i rządowa, mieszkańcy, inwestorzy	budowa stacji transformatorowych i GPZ, prowadzenie linii elektroenergetycznych, budowa wodociągów, kanalizacji, gazociągów, realizacja wysypisk śmieci, stacji bazowych telefonii komórkowej	zabieranie terenów przyrodniczych pod inwestycje, dzielenie ekosystemów, tworzenie barier liniowych na szlakach migracji zwierząt, bezpośrednie zagrożenie dla ptaków, wytwarzanie pól elektromagnetycznych, zagrożenie awariami	stałe	istotny

4	ochrona przyrody a komunikacja	realizacja i modernizacja dróg kołowych i parkingów, linii kolejowych, prywatnych lądowisk	zarządca	zabudowa terenów, dzielenie terenów inwestycjami liniowymi	zabieranie terenów przyrodniczych pod inwestycje, dzielenie ekosystemów, tworzenie barier liniowych i powierzchniowych	stałe	istotny
5	ochrona środowiska, ochrona przyrody a komunikacja	użytkowanie dróg i parkingów	wszyscy użytkownicy	zanieczyszczenia i hałas	zwiększenie stężenia CO ₂ oraz innych szkodliwych pierwiastków, emisja hałasu, bezpośrednie zagrożenie dla zwierząt	stałe i okresowe	istotny
6	ochrona środowiska, ochrona przyrody a turystyka	budowa i rozbudowa infrastruktury turystycznej	podmioty gospodarcze branży turystycznej	wykorzystanie terenów przyrodniczych pod inwestycje	zabieranie terenów przyrodniczych pod inwestycje, dzielenie ekosystemów, tworzenie barier przestrzennych, przekształcanie krajobrazu, zaśmiecanie środowiska, zanieczyszczenie wód powierzchniowych i podziemnych, eliminacja stanowisk chronionych zwierząt i roślin	stałe	istotny
7	ochrona przyrody a turystyka	ruch turystyczny	turyści	nadmierna liczba turystów, wytwarzanie odpadów, zużywanie zasobów, generowanie hałasu	zakłócenie ciszy i spokoju, „wydeptywanie” szlaków, zubożenie środowiska przyrodniczego, obniżenie jakości życia mieszkańców	okresowe	bardzo istotny

Źródło: Opracowanie własne.

Występowanie licznych konfliktów przestrzennych utrudnia osiągnięcie zrównoważonego rozwoju na opisywanym obszarze.

Wnioski

- Na obszarach parków krajobrazowych oraz innych cennych przyrodniczo należy przyjąć priorytet ochrony zasobów środowiska przyrodniczego nad innymi kierunkami rozwoju, dlatego dziwi zaniechanie w *Lokalnej Strategii Rozwoju dla Doliny Baryczy 2009-2015* zapisu ochrony wartości przyrodniczych i kulturowych, jak było to wyszczególnione w poprzednim dokumencie.
- Nadrzędny cel rozwoju zrównoważonego, jakim jest wzrost jakości życia mieszkańców, można osiągnąć w harmonii z ochroną wartości przyrodniczych danego obszaru.
- Konfliktom przestrzennym można zapobiegać przez opracowanie poprawnych dokumentów planistycznych, zwłaszcza miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, obejmujących obszary „presji” inwestycyjnej; mimo zastrzeżeń co do poprawności wielu opracowań planistycznych badania naukowe wskazują, że na obszarach objętych planami miejscowymi występuje mniej konfliktów przestrzennych (Bednarek-Szczepańska *et al.* 2010).
- Obszar PK „Dolina Baryczy” jest słabo rozwinięty pod względem infrastruktury technicznej i komunikacyjnej. Wymusi to w przyszłości wiele inwestycji w tym zakresie, dlatego ważne jest przewidywanie i zapobieganie potencjalnym konfliktom.
- Ponieważ układ przestrzenny walorów przyrodniczych i krajobrazowych na obszarze PK „Dolina Baryczy” nie jest równomierny, należy kumulować inwestycje infrastrukturalne: mieszkaniowe, techniczne i turystyczne na obszarach mniej cennych pod względem walorów, co umożliwi ograniczenie konfliktów na styku wymienionych działalności i środowiska przyrodniczego.
- Realizacja celów rozwoju wyznaczonych w opisywanych dokumentach wywoła liczne konflikty przestrzenne, zapobieżenie im jest zadaniem władz samorządowych, przez odpowiednie planowanie i zarządzanie przestrzenią.

Literatura

- Bednarek-Szczepańska M., Więckowski M., Komornicki T., 2010, *Konflikty przestrzenne w wybranych gminach*, [w:] *Prace planistyczne a konflikty przestrzenne w gminach*, P. Śleszyński, J. Solon (red.). Studia PAN KPZK, t. CXXX, Warszawa.
- Borys T. (red.), 2005, *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Chmielewski T. J., 2001, *System planowania przestrzennego harmonizującego przyrodę i gospodarkę*. Tom 1, Politechnika Lubelska, Lublin.
- Kistowski M., 2007, *Kolizje i konflikty środowiskowe w planowaniu przestrzennym na obszarach cennych przyrodniczo*. Czasopismo techniczne, Wyd. Politechniki Krakowskiej, z. 7-A, Kraków.

- Kołodziejcki J., 1982, *Realizacja celów rozwoju w warunkach narastania konfliktów w gospodarce przestrzennej*, [w:] *Konflikty polskiej przestrzeni*. Biuletyn KPZK PAN, z. 120, Warszawa, s. 7-51.
- Malisz B., 1984, *Podstawy gospodarki i polityki przestrzennej*. Ossolineum.
- Ochrona przyrody i krajobrazu Doliny Baryczy. Wskazówki do planowania przestrzennego*, 2008, Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „Pro Natura”, Wrocław.
- Pawłowska K., 2008, *Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu*. Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Spychała A., 2010, *Funkcja turystyczna Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Warczevska B., Mastalska-Cetera B., 2008, *Wybrane problemy ochrony środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym gmin*, [w:] *Problemy wdrażania sieci Natura 2000 na obszarze Sudetów*, M. Furmankiewicz, B. Mastalska-Cetera (red.). Wyd. Muzeum Przyrodnicze w Jeleniej Górze, Jelenia Góra, s. 47-61.